

SELÇUKLU TARİH VE MEDENİYETİ ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

IV



GÜVEN MATBAASI
ANKARA - 1975

SALUR - KAZAN'IN ÇADIRININ YAĞMALANMASI HİKÂYESİ İLE İLGİLİ TARİH KAYNAKLARI (*)

İ. KAYNAK

«Kitab-ı Dede Korkut» on iki yiğitlik hikâyesini içine alan men-sur destanla bunların girişlerinden ibarettir. Hikâyenin her birinin ayrı konusu vardır; bu konular, hikâye kahramanları vasıtasıyla birleşmektedirler. Efsanevi Oğuz hükümdarı Bayındır Han'a tâbi olan Oğuz yiğitleri ayrı ayrı hikâyelerin kahramanlarıdır. Bunların en büyüğü Salur - Kazan (veya Kazan - Alp), Bayındır - Han'ın damadı ve «İç Oğuzların» başıdır. Bütün hikâyeleri birbirine bağlayan kişilerden biri de Dede Korkut'tur. Bu ak sakallı ihtiyar, hanın, beylerin ve bütün halkın akıl hocasıdır ve aynı zamanda halk destanları an'anesinin koruyucusudur. Korkut, şiirlerde kahraman olarak gösterilmekte ve aynı zamanda bunların hikâyecisi ve icracısı olarak kabul edilmektedir.

«Kitab-ı Dede Korkut» XVI. yüzyıldan kalma iki el yazması halinde zamanımıza kadar gelmiştir. Bunlar Dresden el yazması ile ancak altı hikâyenin bulunduğu ve birinci el yazmasından farklı bir sıraya sahip ve geçenlerde bulunan Vatikan nüshasıdır¹. Bu destan

* V. M. Jirmunskiy tarafından yazılan bu makalenin rusça aslı Akademi üyesi V. V. Struve'nin onuruna yayımlanan «Drevniy Mir» (Eski Dünya) dergisinin (Moskova, 1962, S. S. C. B. Bilimler Akademisi Doğu Edebiyatları serisi) 377 - 385 sayfalarında yayınlanmıştır. Bu makalenin konusu ile ilgili olarak okuyuculara sayın arkadaşım Prof. Dr. Faruk SÜMER'in gerçekten çok değerli araştırmalarını okumalarını tavsiye ederim : Faruk SÜMER, Oğuzlar'a dair destanî mahiyette eserler, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVII, s. 393 - 451; Oğuzlar (Türkmenler), Ankara, 1967 (Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi yayınlarından), 373 - 442 (Mütercim).

¹ «Kitab-ı Dede Korkut»un dört hikâyesi ilk önce akademi üyesi V. V. Barthold tarafından Dresden nüshasından faydalanılarak rusça tercümesi ile birlikte yayınlanmıştır : (ZVORAO, VIII, XI, XII, XV, 1893 - 1903). Tam külliyyatının yayını : «Dede Korkut», Akademi üyesi V. V. Barthold çevirisi, Azerbaycan S. S. C. Bilimler Akademisi yayını, Baku, 1950. Esas nüshanın lâtince transkripsiyonu ve geniş önsöz : Orhan Şaik Gökyay, «Dede Korkut», İstanbul, 1938. Vatikan el yazmasının fotokopisi, önsöz ve çevirisini Rossi yapmıştır : Ettore Rossi, II «Kitab-i Dede Qorqut», Città di Vaticano, 1952.

külliyatı XV. yüzyılda tertiplenmiştir². Bu nüshanın esasını, XV. yüzyılda Oğuz destanlarının halk ağzında söylenildiği gibi yazılmış olması teşkil ediyor. Maamafih bu külliyyatın önemli sayıdaki şiirleri ilk şekliyle daha IX - X. yüzyıllarda Oğuzların eski vatanında, Sir - Derya boylarında, tanzim edilmiş ve XI. yüzyılda, Oğuzların bir kısmının Selçuklu hânedanının idaresinde İran'ın kuzey bölgelerini, Kafkasya'nın Güney kısmını ve Anadolu'yu ele geçirdikleri sırada Yakın Doğu'ya getirilmiştir. Barthold «Oğuzlar, Korkut ve Kazan - Beg'e dair destanların, kat'i olarak Batıya, Selçuklu imparatorluğu devrinde (XI - XII. yüzyıllarında) yani, Azerbeycan, Güney Kafkasya ve Anadolu'nun türkleşmesi sırasında geldiğini» yazmaktadır³.

«Kitab-ı Dede Korkut» hikâyeleri Yakın Doğu ve Orta Asya halklarının tarih malzemesi ve folklorüyle karşılaştırılınca bu külliyyata girmiş ayrı destanların menşei muhtelif zamanlara ayırmak imkânını vermektedir. Aynı zamanda bunların her birinde eski devre ait değişik unsurların ve özellikle Orta Asya ve Yakın Doğu ile ilgili olayların tabakalaştığını farketmek kabildir.

Böylece V. V. Barthold ile V. A. Gordlevskiy'in işaret ettiği gibi, Bayındır boyunun Yakın Doğu'da fiilen Oğuz boylarına hükmettiği yani bu boya mensup olan Akkoyunluların hükümran olduğu zamanda (XIV. yüzyıl ortalarından XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar) Bayındır - Han, Oğuzların efsanevi hükümdarı sayılmıştır⁴.

Rossi'nin söylediği gibi, boyun efsanevi kurucusunun adını taşıyan bu hânedan hükümdarlarının resmî ünvanı Salâtin-i Bayındırıyye idi⁵. V. A. Gordlevskiy'in kaydettiği, «Padişah Bayındır»ın Ahlat'ın en eski hükümdarı olduğuna dair yerli rivayet de bu zamana rastlamaktadır⁶.

² V. V. Barthold, Turetskiy epos i Kavkaz = Türk destanı ve Kafkasya («Yazık; i literatura» = Dil ve edebiyat, V., L., 1930), s. 17.

³ V. Barthold, Korkut'a ait bir haber daha = Eşce izvestie o Korkute (ZVORAO, XIX, 1909), s. 976.

⁴ Bk. V. Barthold, Türk destanı ve Kafkasya, s. 5; V. Barthold, Oçerk istorii turk-menskogo naroda = Türkmenlerin tarihçesi («Türkmeniya» dergisi, I, L., AN SSR yayını, 1929), s. 34; V. Gordlevskiy, Gosudarstvo Sel'djukov v Maloy Azii = Anadolu'da Selçuklular Devleti, M. - L., 1941. s. 50; Krş.: İ. P. Petruşevskiy, Oçerki po istorii feodal'nih otnoşeniy v Azerbaycane i Armenii v XVI - naçale XVII v. = XVI. yüzyıl ile XVII. yüzyıl başlarında Azerbaycan ve Ermenistan'daki derebeylik münasebetlerinin tarihçesi, L., 1949, s. 64.

⁵ Ettore Rossi, II «Kitab-ı Dede Qorqut», s. 31.

⁶ V. Gordlevskiy, Osmanskije skazaniya i legendi (Osmanlı menkıbe ve efsaneleri, «Etnograficeskoe obozrenie» (Etnografya gözlemleri, 1916, No. 3 - 4), s. 20 - 21.

Bayındır - Han eski destan an'anesinden destek görmemiştir. Kendine ait bir konusu olmadığı gibi (boy adından başka) özel bir adı da yoktu. «Kitab-ı Dede Korkut» da o, Oğuz kahramanlarının başı olarak passif bir «destanî hükümdar» rolünü ifade eder. Bu rolünde o, destanların daha eski kahramanı olan Salur boyundan Kazan - Alp'in yerini almıştır; Salur Kazan ise Yakın Doğu baskısında Bayındır - Han'ın damadı olup destanın daha büyük kahramanı olmuştur.

Oğuzların Orta Asya'da yaşadıkları devirden Salur - Kazan ve bizzat Korkut'a dair hikâyeler gelmektedir. Hive Hanı Ebulgazi'nin (1660 yılları) «Şecere-i Terâkime»sinde bunlar aksettirilmişlerdir⁷. Bu yazar kısmen tarih kaynaklarına (Reşidü'd-din ve diğerleri) kısmen de Türkmenlerin ağızdan ağıza dolaşan rivayetlerine dayanmaktadır⁸. Oğuzların Sir - Derya boylarında yaşadıkları Korkut ve Salur - Kazan'ın efsanevi çağını Ebulgazi «Peygamberimizden 300 yıl sonra» (yani IX - X. yüzyıllar) olarak tarihlendirmektedir⁹. «Şecere-i Terâkime»de Korkut - Ata, birkaç Oğuz Hanının «veziri» olarak geçmektedir; daha doğrusu kavmin ileri gelenlerinin ve halkın danıştığı bir hakımdır (akıl hocasıdır). O, Hanları seçer ve azleder. Hanlara ve halka öğütler verir. Bu öğütler bir kehanet (prorit-saniye-) ve vasiyet gibi tutulurdu; halk arasında birinci (en ulu) adam gibi saygı görürdü ve kişiliği kutsaldı. Onun sözü üzerine seçilen Oğuz hükümdarı onun önünde diz çökerdi¹⁰. Bu kısımda Ebulgazi'nin hikâyesinin teferruatı Reşidü'd-din'in tarih eserine¹¹ (yani XIII. yüzyıl sonu ile XIV. yüzyıl başlarındaki yazılı kaynaklara) dayanmaktadır¹². Korkut'un efsanevi mezarı Sir - Derya'nın aşağı yatağında, Kasalı (bugün Horhut demiryolu istasyonu) nin 20 klm. yakınında bugüne kadar korunmuştur. Burası bir müslüman evliyası gibi ziyaret merkezi olmuş ve ilk halk ozan ve şamanı (baksı), hekimi ve istikbali

⁷ Bk. : A. N. Kononov, «Şecere-i Terâkime», Hive hanı Ebul-Gazi'nin eseri, - L., 1958 (eski çeviri A. Tumanskiy : Ebul-Gazi-Bahadur-Han, Şecere-i Terâkime, Aşka-bad, 1897). Bundan sonraki notlarda A. N. Kononov'un çevirisinden «Ebul-Gazi» adı ile bahsedilecektir.

⁸ Ebulgazi defalarca «geçmiş yılların ozanları», «tarihi iyi bilen Türkmenleri» ve «bahşi» leri eserine kaynak olarak göstermektedir (Ebu-l-Gazi, s. 52, 53, 78).

⁹ Aynı eser, s. 71.

¹⁰ Aynı eser, s. 57 - 60.

¹¹ Reşidü'd-din, Tarih-i Oğuz ve Türkân ve hikâyetü cihangîrî-i o, İstanbul', 1955.

¹² Bk. Orhan Şaik Gökyay, «Dede Korkut», s. XVIII - XXI.

haber vereni (kâhin) sıfatları ile birçok efsanenin kahramanı olarak, Barthold'a göre, İslâmlık öncesi devirler de yaşamıştır¹³.

Salur - Kazan'a ait olup keza Oğuzların Orta Asya'daki yurtlarında söylenilen «Salur - Kazan'ın çadırının yağmalanması»na ait hikâyenin konusu tarihten alınmıştır¹⁴.

Günlerden bir gün bir toy (ziyafet) sırasında Salur - Kazan beyleriyle uzak bir ava çıkmağa karar verdi. Oğlu Uruz - Koca'yı 300 yiğitle ordayı (karargâh) koruması için bıraktı. Yiğitlerin yokluğundan faydalanan kâfir beyi Şûkli büyük bir ordunun başında Salur - Kazan'ın ordasına gece baskını yaptı. «...onun altın tepeli çadırlarını kâfirler yağmaladı, onun nişanlı kızını kaz gibi bağırttılar; onun yüğrük at sürülerine binip güzel develerini önlerine katıp yürüttüler; zengin hazinesi, çok sayıdaki paralarını talan ettiler. Yaşlı Burla - Hatun ile kırk güzel kız esir alındı; Kazan Bey'in yaşlı annesi kara bir devenin boynuna asılı olarak götürüldü; Kazan - Han'ın oğlu Uruz - Bey ile 300 yiğidi elleri ve boyunları bağlı olarak götürdüler...» Düşmanlar, Kazan Bey'in kara çobanı ile onun iki kardeşinin yiğitçe karşı koymalarına rağmen Kazan - Bey'in onbin koyunluk sürüsünü de ellerine geçirdiler.

Kazan - Bey, kötü bir rüya görünce, kardeşi Kara - Güne ile görüştüktan sonra, etrafı keşfe çıkmağa karar verdi. O ordasının tâlân edildiğini ve ailesinin bilinmeyen bir yere götürüldüğünü gördü; düşmanın peşine düştü, Kara Çoban kılavuzluk etti ve ona yol daş ve yardımcı oldu.

Bu sırada hükümdar Şûkli kâfirler ile yiyip içiyordu. O, Kazan - Bey'in karısı Burla - Hatun'un içki âleminde bulunanlara sâkilik yapmasını emretti: «Getirin (onu) bizimle yatağını paylaşmaya ve bize kadeh sunmaya mecbur edelim.» Fakat kâfirler esirlerden hangisinin Burla - Hatun olduğunu bilemediler. Çünkü aralarında anlaşarak Hatunun kırk kızından her biri kendisinin bu ismi taşıdığını söylemişti. O zaman hükümdar Şûkli, Uruz - Bey'in getirilmesini, kendisine işkence yapılmasını ve öldürülerek etinin (esir) kadınlara yedirilmesini emretti: Anne oğlunun etini yememekle kendini ele verecekti. Fakat Uruz - Bey, annesine yiğitçe sonuna kadar direnmesini, bir yolunu bulup tenbih etti. «Pis kokan kâfirler ile yatağını paylaş-

¹³ Bk. V. Barthold, Turetskiy epos i Kavkaz (Türk destanı ve Kafkasya), s. 14 - 15.

¹⁴ V. Barthold'un tercümesi yayını (Bk. ZVORAO, XI, 1897 - 1899), s. 037 - 058; Krş.: «Dede Korkut», 1950, s. 27 - 41.

mamak, onlara sâkîlik etmemek, babam Kazan'ın şerefini korumak için kendini ele verme!» dedi. Onu (Uruz - Bey'i) ölümle cezalandırmak üzere götürdüler.

Bu sırada Salur - Kazan ve Kara Çoban atları üzerinde yetiştiler. Kazan, annesinin kurtarılmasına önem vererek düşmana karısını, oğlunu, esir edilen yiğitleri ve kızları, yağma edilen serveti, annesini geri vermeleri karşılığında bırakmayı teklif etti. Fakat kâfir razı olmadı. Zaferiyle öğünerek Salur - Kazan'ın yaşlı annesini uşağı Papazoğluna vermekle tehdit etti. «*Ondan bir oğlan dünyaya getirsin*» der. «*Biz onu Keşiş Yayhan'ın oğluna vereceğiz. Yayhan'ın oğlundan oğlu olacak; onun sana borçlu olduğunu ilân edeceğiz (yani o sana bu yapılan zararları ödeyecek)*».

Savaş başlıyor. Bu sırada Kazan - Bey'in ve yoldaşının yardımına Kazan - Bey'in kardeşi Kara-Güne'nin getirdiği Oğuz beyleri yetişiyor. Savaşta kâfirler yeniliyor. Kazan - Bey kendi eliyle kiral Şûkli'yi öldürüyor, esirleri kurtarıyor ve yağma edilen mallarını geri alıyor. Oğuz beyleri büyük ganimet elde ediyorlar. Kara Çobanı ise Salur-Kazan, kendisine yaptığı yardıma bir şükran borcu olarak, emir-i âhur tâyin ediyor.

Ebûlgazi'nin «Şecere-i Terâkime»sinde belirtildiği gibi, Salur-Kazan'ın çadırının yağmalanmasına dair destanî rivâyet veya buna benzer bir hikâye Orta Asya'daki (Oğuz) Türkmenlerce daha XVII. yüzyıl ortalarında bilinmekteydi. Destanda anlatılan olay, burada, Salurlar ile Beçene (Peçenekler) kavmi arasında tarihî savaşların bahsinde zikredilmektedir.

Beçene elinin başındaki beyler Salur boyuna düşman olmuştu; bunlar birbirlerine devamlı olarak akınlarda bulunuyorlardı. 5-6 nesil boyunca bu iki el arasında düşmanlık devam etti. Beçene eli 'Salur eline gâlip geldi ve bu yüzden Salur eli Beçeneler'e *İt - Beçene lâkabını* verdi».

«Beçene elinin Toymaduk adlı bir beyi vardı. O ordusuyla Salur eline saldırdı; Kazan - Alp'in annesi Cacakli esir alarak gitti».

Üç yıl sonra, elin başı olan Salur - Kazan'ın babası, Cacakli için «*zengin fidye*» verip eşini geri almayı başardı¹⁵.

¹⁵ Ebu-l Gazi, s. 56 (Krş. A. Tumanskiy tercümesi, s. 39).

«İç (ki) - Salur» kolunun menşei ile ilgili olarak «Şecere-i Terâkime» de ikinci defa aynı olay yazılı bir kaynağa da atfen şöyle nakle edilmiştir : «Daha başka bir eser (nâme) de ise şöyle deniliyor : Salur Enkeş isimli biri vardı. Karısının adı Cacaklı idi. Oğullarının ismi Salur - Kazan'dı, aynı zamanda kendisine Kazan - Alp da derlerdi.

Bu sırada Beçene elinin beyi Toymaduk'tu. O geldi, Enkeş'in çadırına saldırdı, Cacaklı'yi esir aldı ve (beraberinde) götürdü. Üç yıl sonra Enkeş, (onun için çok) mal (fidye) vererek onu geri almayı başardı. Evine dönüşünden altı ay sonra Cacaklı bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Annesinin değnek ile başını yaran Kazan - Alp : «bu çocuğu nereden buldun?» diye sordu. Cacaklı : «hava karınca düşman geldi; sen (korkudan) sararıp solarak kaçtın; ben de veye binip senin peşinden gelmek istedim. Bütün gücünü kullanan İt - Beçene, peşimden (başa) yetiştirdi, devemi başından yakaladı. (İt - Beçene'nin) içi coştı, kendisi kızardı, üzerime çıktı, eğlendi, irademi elimden aldı; ben ondan bu erkek çocuğu dünyaya getirdim» dedi. Bu çocuğun aslı İt - Beçene elinden geldiği için ona İrek adını verdiler. Türkler arasındaki âdete göre köpeklere İrek (veya) Serek adı verilir.

İrek'in Arıklı adlı bir oğlu vardı. Söylendiğine göre İç (ki) Salurlar Arıklı neslindendir. Biz o zamanlar yoktuk; doğru mu, değil mi Tanrı bilir. Eğer (bu) doğru değilse, günahı (bunu) bizden önce anlatanın boynuna olsun»¹⁶.

Konusu ağızdan - ağıza dolaşan ve halk şiirlerine geçen, Salurlar ile Peçenekler'in savaşına delil olarak gösterilebilecek Kazan - Alp'in Peçenekler'e karşı kazandığı bir zaferi tasvir eden ve Ebûlgazi'nin Korkut'a atfettiği şöyle bir - övgü (tartım) şiiri vardır.

«...Kazan, 30-40 bin askeriyle yürüdü (sefere çıktı);

İt - Beçene ilini dağıttıktan sonra (geri) döndü.

(Ancak) bunlardan bazıları aman dileyerek kurtuldular,

Alplar, beğler gören var mı Kazan gibi (bir yiğit)!»¹⁷

¹⁶ Aynı eser, s. 73 - 74.

¹⁷ Aynı eser, s. 71. - A. Tumanskiy'in yayınında şiirin büyük bir kısmı tercüme edilmemiştir [Krş. Tumanskiy, Po povodu «Kitabı Korkut» = «Kitab-i Korkud» hakkında (ZVORAO, IX, s. 271)]; A. Samoyloviç, Oçerki po istorii turkmenskoy literaturı - Türkmen edebiyatı tarihçesi («Türkmeniya» dergisi, I, 1929, s. 150 ve «Dokladı AN SSR», 1927, s. 41 - 2).

«Kitab-ı Dede Korkut»tan farklı olarak, Ebûlgazi'nin Türkmen rivâyetinde Salur - Kazan'ın değil de onun babası Enkeş'in düşmanların (Peçenekler'in) saldırısına uğradığı bildirilmektedir. Mamafih bu rivâyetinde de Salur'un başı (Enkeş'in)nın ordasının «yağmalandığı»ndan ve karısının esir olarak gâliplerin tecavüzüne uğradığından bahsedilmektedir. Ebûlgazi rivâyetinin, hikâyenin ilk şekli olduğu düşünülebilir. Her ne kadar Oğuz destanının baş kahramanının karısı Burla - Hatun'un «Kitabı Dede Korkut» hikâyesinde baş kahraman olarak geçiyorsa da Kazan - Bey'in annesinin (Ebûlgazi'de olduğu gibi deve üzerinde) esarete götürülmesinden bahsedilmesi, oğlunun, annesinin savaşız olarak (fidye karşılığı) kendisine iade edilmesini denemesi ve nihayet gâlipten edineceği «üvey kardeşi» ile birlikte annesini Kazan - Bey'e göndermesine dair kâfir'in alaylı teklifinden söz edilmesi, «Yağmalama hikâyesi»ndeki Salur - Kazan'ın eşinin kaçırılmasına dair esas konunun bir düblâjı gibi görünen bu olayların da, anlaşılan, bu yüzden Ebûlgazi'nin koruduğu hikâyenin daha eski bir rivâyetinin kalıntısı gibi görünmektedir. Bu hikâyede «Kitabı Dede Korkut»takine nazaran daha az yiğitlikten bahsediliyor ve bunun için de, ihtimal, tarih gerçeklerine daha yakındır: Esir zorla değil, fidye karşılığında serbest bırakılıyor (buna uygun olarak Kazan - Bey de «Kitab-ı Dede Korkut»ta, ilk, önce hükümdar Şûkli'ye fidye karşılığı annesini serbest bırakması için ricada bulunuyor). Buna karşılık Ebûlgazi'de adı geçen kadın bedenen zorlandığı halde destanda (yalnız) tehdit ediliyor. «Yağmalama ile ilgili hikâye»deki olayların daha sonraki gelişmesi, hikâyede geçen Enkeş ile Cacaklı adlı kahramanların yerini Oğuz destanının ünlü baş kahramanı Salur - Kazan ile onun kendisinden daha az ünlü olmayan ve Enkeş gibi destanın sevilen bir kadını olarak öcü alınmayan bir tecavüzün zavallı kurbanı rolünde gösterilmesine devam edilen eşinin, alması ile ilgilidir. Aynı zamanda «Yağmalama hikâyesi»ndeki Enkeş konusunun oğluna geçmesi olayı da, daha önce menşeleri çeşitli olan hikâyelerin Oğuz destanının baş kahramanının etrafında birleştiklerini isbatlamaktadır.

Ebûlgazinin, İç - Salurların menşesinin Salur - Kazan'ın gayri-meşru «karındaşı» olan Peçenek Toymaduk'un oğlundan geldiğine işaret etmesi, Türkmen boylarına ait rivayetler ele alınarak bundan sonra incelemeyi gerektirmektedir, sözlerinden de anlaşıldığı gibi, Ebûlgazi de bu destan an'anesine şüphe ile bakmaktadır. Aynı zamanda (yukarıda ileri sürülen) bu (iddia), Salur - Kazan'ın daima

«İç - Salurların» reisi ve baş kahramanı olarak tasvir edilen «Kitab-ı Korkut»taki bilgilere de tamamen aykırıdır (uymamaktadır).

Yakın Doğu ve Orta Asya kaynaklarında bulunan Salur - Kazan, karısı ve oğlu Uruz'a ait diğer rivayetler üzerinde durmak imkânına sahip değiliz. Yalnız «Kitab-ı Korkut»ta Kazan - Bey, kendisini tutsak alan «*Tumanan kalesi hâkimi*»ne (tagovor) yiğitliğiyle övünmek amacıyla ejderha ile savaşına dair şu sözlerini hatırlatmakla yetineceğiz : «*Ben yedi başlı ejderhaya karşı yürüdüm; karşısında dehşete düştüğüm için sol gözümünden yaş akmağa başladı; ben : «gözüm, işe yaramaz gözüm, korkak gözüm, sana ne oldu; neden bir ejderhadan (yılandan) ürktün (korktun)?...» dedim*¹⁸. Bu hikâyenin (rivayetin) eskiliğini Ebülğazi, yukarıda adı geçen Korkut'a atfedilen övgüde (atrıtım) de şöyle doğrulamaktadır¹⁹ :

«...Mavi gökten canlı bir yılan indi.

Her gördüğünü sokmağa başladı.

Salur - Kazan, ona aman vermeyerek, başını kesti.

Alplar, beyler gören var mı Kazan gibi,

A. Tumanskiy, XIX. yüzyıl sonunda Türkmen folklöründe yukarıda bahsedilen bu hikâyenin varlığını şu sözler ile göstermiş bulunuyor : «*Hazar Denizi'nin güneyinde oturan (yaşayan) bizler, Türkmenlerin (ihtimal Salurlar burada söz konusu edilmektedir) Salur - Kazan adlı birini boylarının kurucusu ve ataları saydıklarını iyi biliyoruz. Salur - Kazan «Gökten inen ve halkı sokan korkunç yılanın başını uçurmuştur»*²⁰.

Menşei bakımından, ihtimal, yarı tarihî olan ve Oğuzların destanında ünlü kahramana atfedilen bu eski yiğitlik hikâyesi konusundan farklı olarak Ebulgazi'nin rivayetinde Salur - Kazan'ın evinin yağmalanmasına dair destanın aslında tarihî bir mahiyeti vardır. Bu da IX—XI. yüzyıllarda Oğuzlar ile Peçenekler arasındaki uzun savaşları anlatan çok sayıdaki Avrupa ve Doğu kaynaklarında bulunan kayıtlarla doğrulanmaktadır.

Avrupa kaynaklarına göre IX. yüzyılın sonunda Peçenekler, Oğuzların darbeleri altında, Volga ve Yayık (Ural nehri) nehirleri

¹⁸ Bk. : XI «Salur-Kazan'ın tutsak edilişi ve oğlu Uruz'un onu nasıl kurtardığına dair hikâye» («Dede Korkut», 1950, s. 142).

¹⁹ Ebu-l-Gazi, s. 71.

²⁰ A. Tumanskiy, «Kitab-ı Korkud» hakkında, s. 269 - 271.

arasındaki göç sahalarını terketmişler ve X. yüzyılda Tuna (nehri-ne) kadar uzanan güney Rus bozkırlarını ele geçirip komşuları bulunan Macarları batıya doğru sıkıştırarak kendileri de bu yönde yayılmışlardır. Bu olayla ilgili olarak en tatmin edici aşağıdaki şu bilgileri (948 yıllarında) Konstantin Porfirogenetos vermektedir :

«Bilmek gerekir ki, Peçenekler ilk önce Atel (Volga) nehrin (boy-larında) de, keza Heih (Yayık) nehrinde (boyunda) yurt tutmuşlar-dı. Bunların komşuları Madarlarla (Mad'yalar veya Hazarlar?) Uz-(Oğuz) lardı. Bundan 50 yıl önce Uzlar, Hazarlar ile anlaşarak sava-şa-giriştiler; Peçenekleri yenerek, onları öz yurtlarından kovdular ve bugüne kadar Uzlar burasına sahiptir. Kaçmağa başlayan Peçenekler kendilerine yerleşme yeri aradılar. Bugün de yurt tuttukları yerlere gelip burada bulunan Türklere (Macarlara) rastlayınca onları savaşı-ta yenip yurtlarından çıkardılar ve bu yerleri kendileri yurt edindi-ler. Zikredildiği gibi, onlar, bugün de bu yerlere 55 yıldan beri sa-hiptirler.»²¹.

Bizanslı tarihçinin verdiği bilgilere göre, İtil ve Yayık boyla-rından Peçeneklerin, Oğuzlarla Hazarların işbirliği sayesinde çıkarıl-ması olayı eserin yazılışından 50 - 55 yıl önce, yani IX. yüzyılın 90. yıllarında cereyan etmiştir. Rus vakayinâmeleri Peçenekler ile Rus-ların çarpışmalarından, 915 yılından itibaren bahsetmektedirler. On-ların Kiyef devletine yaptıkları yakıp - yıkıcı akınları XI. yüzyılın 30. yıllarına kadar devam ediyor. Bu zamanlara yakın bir tarihte Pe-çenekler ile Oğuzlar arasında ikinci bir savaş oluyor. Bu sefer, bu çarpışmalar Karadeniz kıyılarındaki bozkırlarda cereyan ediyor ve bunun sonucu Peçenekler yeni göçebe kabilelerin selinde boğuluyor-lar. Oğuzların (Rus vakayinâmelerinde Torkların) Kuzey Karadeniz sahalarına harekete geçmeleri de, ilkin Oğuzlara ait olan Aral gölü bölgesindeki bozkırları, şehirleri ele geçirerek XI. yüzyılın ortaların-dan itibaren de, Rus vakayinâmesinin kaydettiği Torklara (Oğuzlara) karşı kazanılan zaferden sonra (1060 yılı Polovets veya Koman - Ku-man - adları altında), (Kuzey) Karadeniz bozkırlarının uzun zaman mutlak hâkimi olarak görülecek bulunan Kıpçak boylarının sıkıştır-maları sonucudur.

Oğuzlarla Peçeneklerin Doğu Avrupa'nın bozkırlarındaki bu sa-vaş tablosunu esaslı bir şekilde tamamlayan bilgileri Doğu (Müslü-man) kaynakları vermektedir. Bunları Barthold, Marquart, Minorsky

²¹ «Konstantin Porfirogenetos'un eserleri», çeviren G. Laskin, M., 1899, s. 139.

ve diğerleri (Cayhanî, 913 - 914; İstahrî, 930 - 933 yıllarında; Mas'udî, 943 ve 956 yıllarında; «Hududul-Âlem», 982 yılında; Gardizî, 1094 yılında; Mervezî, 1120 yıllarında; Avfî, 1236 yılında ve diğerleri) yayınlanmış ve değerlendirmişlerdir. Bu yazarlar, Orta Asya bozkırlarında IX. — XI. yüzyıllarda geçen ve yukarıda sözü edilen kavmi toplulukların Yayık ve İtil vasıtasıyla Kuzey Karadeniz'e hareketini sağlayan olayları açıklamaktadırlar. Bunların verdikleri bilgiler, her ne kadar daima aynı derecede açık ve gerçeklere uygun değilse de, bunlara dayanarak Konstantin Porfirogenetos'un tasvir ettiği İtil - Yayık bölgesindeki Peçenekler ile Oğuzlar'ın savaşlarından önce Orta Asya bozkırlarında, Aral Gölü bölgesinde çarpışmalar olduğu ve bunların sonucu Peçeneklerin (daha sonra da *Tork - Oğuzların*) Avrupa'ya itildiklerine dair yeterli bir kanaate sahip olunabilir.

Sayılan bütün bu yazarlar Oğuzlar ile Peçenekler arasındaki savaşlardan bahsederler. Bilhassa Mes'udî («*Kitâb et - Tenbîh*», 956 yılı) Bizans toprağına bozkır kavimleri «*Paçanak, paçane, Bacgard ve Nukarda*»ların akınlarını anlatırken «*bu dört Türk boyunun Doğu'dan geldiklerinden ve bunlarla Oğuzların, Karluk ve Kimeklerin (karşılıklı) yağma akınları ve savaşlarından ve bu olayların Gurgenc gölü (yani Aral gölü) yakınında cereyan ettiğinden*» bahsetmektedir.²³

Marquart'ın açıklamasına göre, «*Paçanak*» ve «*Paçane*» boy adıyla Peçeneklerin, «*Pacgart*» sözüyle de *Macarlar*'ın kastedildiği anlaşılmaktadır. Böylece bunların batıya hareket etme sebeplerini hazırlayan bu kavimlerle Oğuzlar arasındaki ilk savaşların sahası Orta Asya'ya, Aral gölü sahillerine kadar uzanmaktadır. Mervezî tarih ve coğrafya konularını içine alan eserinin iki yerinde Guz (Oğuz)

²² Bk. : P. Golubovskiy, Peçenegi; torki, pólovtsi do naşestviya tatar (Tatarların istilasına kadar. Peçenekler, Torklar, Polovetsler), Kiev, 1884, s. 65 ve d., 76 ve d.; V. Barthold, Noviy trud o polovtsah (Polovetslere ait bir yeni eser), «Russkiy istoričeskij jurnal», - Rus tarih dergisi, 1921, k. 7), s. 138 - 156; P. P. Ivanov, Očerki po istorii karakalpakov - Karakalpaklar tarihçesi, 1935, s. 11 - 13; S. P. Tolstov, Goroda guzov - Oğuz şehirleri («Sovetskaya etnografiya», 1947, No. 3), s. 77; d. 101 - 102; J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Straifzüge, Leipzig, 1903, s. 32 ff., s. 337 sq.; J. Marquart, Über das Volkstum der Komanen («Abhandlung d. Gesellschaft d. Wissenschaften zu Göttingen», philol. - histor. Klas., XIII, 3, Berlin, 1914), s. 24 ff.; V. Minorsky, «Hududul-Âlem», Oxford, 1937, s. 312. C. A. Macartney, The madyars in the ninth century, Cambridge, 1930.

²³ Bk. : J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Straifzüge, s. 25 - 26; V. Barthold, Kıpçaklara (Polovetslere) dair yeni bir eser, s. 141 - 142.

larla Peçeneklerin çarpışmalarından bahsetmektedir²⁴. İlk habere göre, Oğuzlardan bir kısmı İslâmiyeti kabul ederek «*Türkmen*» adını almışlar; bundan sonraki Türkmenlerle diğer Oğuzlar arasındaki kardeş kavgaları, İslâmiyeti kabul etmeyenlerin yerlerinden sürülmele-riyle son bulmuştur. «*Onlar Harizm'i terk ederek Bacanakların (yani Peçeneklerin) bölgesine yerleşmişlerdir*». Buna mukabil Türkmenler «*İslâm memleketlerine yayılmışlar*», buralarda «*idareci ve sultan*» (burada XI. yüzyıl başında Selçuklu hânedanına mensup sultanlar- dan söz edildiği anlaşılıyor) olmuşlardır²⁵. Çarpışmalar bu eserde de Aral gölü kıyılarına («*Harizm'e*»), yani Oğuzların daha eski Orta-Asyadaki vatanında geçmektedir.

Eserinin müteakip başlığında Mervezi «*Guzların, Bacanakların sahasına hareket ettikleri*»nden bir daha bahsediyor ve bu defasında (onların) «*Ermeni denizi kıyılarına yakın*» bir yere gittiklerinden söz ediyor.

Bu göç, Orta Asya kavimleri olan Kay, Kun ve Şarilerin bir sı- ra halindeki göçlerinin tesirine bağlanmaktadır²⁶.

Barthold ile Marquart'ın açıklamalarına göre, son adları zikredi- len kavim isimlerinden ileride Rus vakayinâmelerinde Polovets («*sa- rı - «jyoltie», «polovie», Lâtin kaynaklarında «pallidi» - Polovets - Ku- manlara verilen adlardır*») olarak geçen Kıpçaklar kastedilmektedir²⁷. Barthold «*Ermeni Denizi*»nden «*Kara Deniz*»in anlaşıldığını ileri sürmekte ve Mervezi'nin ikinci haberinin, Peçenekler ile Oğuzların daha geç tarih olan XI. yüzyılın 30. yıllarındaki Kuzey Karadeniz kı- yılarında geçen ve yukarıda belirtildiği gibi, Kıpçak boylarının ha- reketinden meydana gelen çatışma ile ilgili olduğunu zannetmekte- dir.

Oğuzlar ile Peçeneklerin bu çatışmalarının sonucu, anlaşılan, es- ki göç yerlerinde kalan bir kısım Peçenekler, Oğuzlara tâbi olarak Oğuz eline girmişlerdir. Bununla ilgili olarak Konstantin Porfiroge- netos şu bilgileri vermektedir : «*Bilmek gerekir ki, Peçenekler kendi yerlerinden kovulduklarında (sürüldüklerinde) bunlardan bazıları yerlerinde kalmak istemişler; Uz denilen kabileler arasına yerleşmiş- ler ve halen de onların arasında bulunmaktadırlar. Yalnız onları di-*

²⁴ Marzavî Şarah al-Zaman Tahir, transl. and comment. by. V. Minorsky, Lon- don, 1942.

²⁵ Aynı eser, s. 29.

²⁶ J. Marquart, Osteuropäische Streifzüge, s. 25 - 26; V. Barthold, Kıpçaklara (Polovetslere) dair yeni bir eser, s. 142, 156.

²⁷ V. Bartold, aynı eser, s. 141 - 142.

ğerlerinden ayıran (alâmetleri) işaretleri vardır. Bunlar, onların kim olduklarını ve kendi yakınlarından nasıl ayrıldıklarını belirtmektedir. Şöyle ki, onların elbiseleri dizlerine kadar kısaltılmış olup, elbiselerinin kolları ise yoktur. Bununla akraba ve eldaşlarından ayrılmış olduklarını göstermektedirler»²⁸.

X. yüzyıl sonunda yazılan «Hududu'l-âlem» yazarı da Peçenekleri «Türk» (Doğu) ile «Hazar» (Batı) olmak üzere iki gurupta incelemektedir. Bu sonuncular (yani Hazar Peçenekleri) evvelce «Türk Peçeneklerin bir kısmını» teşkil etmekte ve «savaşla ele geçirme sonucu»²⁹ halen bulundukları yerleri tutmuşlardır. XI. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Peçenekleri artık Oğuz boylarının arasına dahil olmuşlardır. Kaşgarlı Mahmud (1073) ve daha sonra da Reşid ed-Din (1300 - 1320 yılları) ve onu takibeden Ebülğazi, Peçeneklerin (becne) adını, ongunu ve damgası bulunan ve efsanevi Oğuz - Han'ın neslinden gelen 24 (22) Oğuz boyunun adı arasında zikretmektedirler. Anadolu'da boy adı olarak «Peçenek» adının geçmesi³⁰ bu birleşmenin daha önce, muhtemeleen XI. yüzyılın başlarında (Selçukluların hareketinden önce) yapıldığını düşünmemize imkân vermektedir.

Böylece Salur - Kazan'ın çadırının yağmalanmasına dair destanî hikâyeye (destan), Aral gölü bölgesindeki «Oğuz bozkırlarında» Peçeneklerin Oğuz eline girmelerinden önceki devirde (IX - X. yüzyıllarda) Peçenekler ile Oğuzlar arasında geçen tarihî savaşları aksettirmektedir. Ebülğazi'nin faydalandığı kaynaklara göre, Peçenekler ile Salurlar (yani Oğuzlar) arasındaki savaşlar «beş-altı nesil» (yani 150 - 180 yıl) devam etmiş ve en azından geçici bir zaman için olsun Peçenekler galip gelmişlerdir. Anlaşılan bu olaylar, Oğuzların (IX. yüzyıl sonunda) kati zaferinden önce cereyan etmiştir ve bunları daha erken bir zamanda, en azından IX. yüzyıl başlarında göstermek gerekir.

«Kitab-ı Dede Korkut»a hikâyenin daha geç tarihî devri aksettmiştir; şöyle ki, olaylar Kafkasya'ya nakledilmekte ve hikâyelerde geçen Peçenekler'in yerini de hristiyan - kâfirler (Gürcüler) ve genellikle Oğuz destanının yakın Doğu rivayetinde Salur Kazan ve onun yiğitleri (bahadırları)nın baş düşmanı olarak gösterilen «dinsizlerin hükümdarı (hâkimi)» Şûkli almaktadır. Alelâde, «kara» halkın bir temsilcisi ve hikâyelerde masallarda Kazan - Bey'in yoldaşı

²⁸ «Konstantin Porfirogenetos'un eserleri», s. 141.

²⁹ Bk. : V. Minorsky, «Hududu'l-Âlem», s. 60 (s. 47), s. 443 - 444.

³⁰ Bk. : V. Gordlevskiy, Osmanlı menkıbe ve efsaneleri, s. 45.

ve baş yardımcısı olarak adı geçen, demokratik kahraman «Kara Çoban», görünürde, Yakın Doğu'daki Dede Korkut hikâyelerinin yeniliğini teşkil ediyor ³¹.

Kahraman Uruz'un oğlu ile 300 yiğiti dinsizlerin eline esir düştüğünde, Çoban iki kardeşi ile birlikte beyinin on bin koyunluk sürüsünü 600 kâfirin hücumundan sapanla savunuyordu. «Bir taşla o, iki veya üç kişiyi, iki taş atmakla üç veya dört kişiyi helâk ediyordu. Kâfirlerin korkudan gözleri kararmıştı : Kara Çoban sapanıyla attığı taşlardan üç yüz kâfiri yere sermişti». Taşları bitince «o, hiç seçmeden eline geçirdiği koyun ve keçileri sapanına sıkıştırıp kâfirlere fırlatıyor ve böylece onları helâk ediyordu». Bu çarpışmada Çobanın iki kardeşi de ölüyor, fakat kâfirler de dayanamayıp kaçıyorlar.

Çobanın köpeği Kazan - Bey'i sahibine götürüyor ve sâdik Çoban ona, kâfirlerin tutsak edip götürdükleri ailesinin başına gelenleri anlatıyor. Kötü haber yüzünden Kazan - Bey Çobanı lânetliyor, fakat Çoban ona, kardeşlerinin öldürülüşü, kendisinin de «din için savaştığını» ve tek bir kuzuyu bile kâfirlere kaptırmadığını anlatıyor. Sonra o, Kazan - Bey'i takip etmesi için davet ediliyor. Bunun üzerine çoban, bey'e : «Atam Kazan! Sen evini kurtarmağa, ben de kardeşlerimin kanını almak için gidiyorum» diyor.

Birlikte yola çıkarlar. Karnı acıkan beyi Çoban yol torbasından çıkardığı yiyeceklerle doyurur. Fakat Kazan - Bey'in aklına Çoban ile düşman üzerine yürürse Oğuz beylerinin bunu başına kakacakları, kendisine «eğer Kazan'ın yanında çoban olmasaydı o, kâfirleri yenemezdi, diyecekleri» gelir. Bunun üzerine o, çobanı bir ağaca bağlayıp ovanın ortasında bıraktıktan sonra alaylı bir tavırla ona : «bu ağacı kökünden çekip çıkar ve kendini kurtar, yoksa seni burada kuşlar yer» der. Kahraman çoban ağacı yerinden kökleriyle birlikte çekip çıkardıktan sonra sırtında taşıyarak beyini takip eder. Kazan Bey'in ağacın kendisine neye yarayacağı sorusuna Çoban : «Sen kâfirleri yeneceksin, karnın acıkacak, ben de bu ağacın odunundan ateş yakıp sana yemek pişireceğim» diye cevap verir. Duygulanan Kazan çobanı alnından öper ve eğer Allah kendisine zaferi kazandırırsa kendisini «Emir-i âhur» yapacağını vaad eder.

Dede Korkut hikâyelerine sonradan eklenen yukardaki olay şüphesiz daha geç menşelidir : Kâfirler'e karşı yapılan kat'i savaşa Çoban katılmıyor; savaş tablosu Oğuz Beylerinin (hikâyelerde geçen beylere ait kahramanlar isimleri cedveline uygun olarak) gelişi ve her birinin yararlıklarının ayrı ayrı tasviri ile sınırlanıyor.

³¹ «Kara Çoban» - çeviren V. V. Barthold, aslında «Karacık (karaca) Çoban» - belki de özel isimdir (Karş. : Ettore Rossi, II «Kitab-i Dede Qorqut», s. 32, not 1; s. 56).